

כל מי שלא אכל נבילות וטרפות בעולם הזה זוכה לאכול בעולם הבא

מתי נהפכה אסתר ל"דוסית"? האומנם חז"ל הם שעשו רביניזציה לגיבורי המקרא, או שמא נשענו על מקורות קדומים יותר? מנחם קיסטר, בספרו החדש "אחור וקדם: המשכיות וצמיחה של מסורות בין ספרות בית שני לספרות חז"ל", מתגלה כמאסטר בהנדסה לאחור, בהאזנה לטקסטים ולתנועותם

ישי רוזן־צבי

אחור וקדם: המשכיות וצמיחה של מסורות בין ספרות בית שני לספרות חז"ל, מאת מנחם קיסטר, הוצאת מאגנס, 2024, 498 עמודים

המדרש האמוראי מספר על סעודת הלווייתן העתידית של הצדיקים, בהמות ולווייתן הן קיניגין (מחזה ציד בזירה הרומית) של צדיקים לעתיד לבוא, וכל מי שלא ראה קיניגין של אומות העולם בעולם הזה זוכה לראותן לעולם הבא... אריסטון (סעודה) גדול עתיד הקדוש ברוך הוא לעשות לעבדיו צדיקים לעתיד לבוא, וכל מי שלא אכל נבילות וטרפות בעולם הזה זוכה לאכול בעולם הבא" (ויק"א רבא י"ג ג'). המלים היווניות מלמדות על שאילה תרבותית, או ליתר דיוק מאבק תרבותי. המדרש נאבק כאן מול אחר הפיי תויים הגדולים של ההלניזם בארץ ישראל. לא מדובר על קריאת הומרוס אלא על משחקי האמפיתיאטרון הפופולריים.

"מי שאינו מתפתה", כותב מנחם קיסטר בספרו החדש "אחור וקדם: המשכיות וצמיחה של מסורות בין ספרות בית שני לספרות חז"ל", "יזכה ויראה משחקי זירה שאין כמור תם, יזכה ויאכל מאכלים שאין כמותם". אבל, הוא ממשיך, זה כלל איננו ההקשר שבו נולדו מסורות מופלאות אלו. הן נולדו מתוך מיתור סים קדומים על מלחמת האל בתנין שממנו נברא העולם (בדומה לתיאמת במיתוס הב"ר יראה הכבלי) ועוצבו בספרות בית שני בהשפעת כתובים שונים (בריאת התנין גים הגדולים בבראשית א', תיאור החיות המיתיות בהמות ולווייתן באיוב מ' ועוד). כך נאמר כבר בישעיהו כ"ז, פרק שהוא חלק מחיבור אפוקליפטי שנספח לספר ישעיהו: "ביום ההוא יפקד ה' בחרבו הק' שֶׁה וְהַגְדֹּלָה וְהַחֲזָקָה עַל לְוִיָּתָן נַחֵשׁ בְּרִיחַ וְעַל לְוִיָּתָן נַחֵשׁ עֲקָלְתוֹן וְהָרַג אֶת הַתַּנִּין אֲשֶׁר בַּיָּם".

ההקשר המקורי הוא על־כן המאבק בכוחות התווה והניצחון עליהם, מאבק שראשיתו בבריאה הבראשיתית והוא ישוב במלחמה האסכטולוגית לעתיד לבוא, אז הם יוכרתו סופית. המדרש בשלהי העת העתיקה אימץ סיפורים אלה כדי לעודד יהודים לשמור על תורמתם בעולם הזה. ההקשר המיתי בוית על־כן ובהפך להבטחה לצדיקים שיש לימו בעולם הבא את מה שהם מפסידים כאן באורח חייהם הצנוע והמסתגר.

כך היא דרכו של קיסטר בספרו. הוא דן במקורות מאוחרים משלהי העת העתיקה ואף ימי הביניים ואז מראה שבעצם מקורותיהם עתיקים הרבה יותר. שוב ושוב הוא מזהיר: אופן השימוש במסורות שונות לא מעיד בהכרח על מקורם. אייפאשר על־כן ללמוד מקור לעצמו, חייבים לצרפם יחד, מוקדם ומאוחר, כדי לראות כיצד התגלגלו וצמחו. ובייחוד חייבים לחזור לחיבורים מספרות הבית השני.

ספרות זו נמצאת מחוץ להישג ידם של רוב חובבי היהדות ואף של שלומי אמוני ישראל בבתי המדרשות. מדובר במגוון רחב של חיבורים שנוצרו בין המאה השלישית לפנה"ס למאה הראשונה לספירה. חלקם נכתבו במקורם בעברית או בארמית ביהודה וחלקם האחר נכתב ביוונית ומשקף את עולמה של היהדות ההלניסטית, בעיקר במצרים. אלא שהספרים לא נשתמרו במסורת היהודית. קהילת אלכסנדריה המפוארת חרבה במאה השנייה לספירה וליהודי ארץ ישראל ובבל לא היה עניין בשימורם של ספרים אלה. הם לא נלמדו בבתי המדרש (חוץ מאשר משלי בן סירא) ונחשבו "ספרים חיצוניים". כל מה שהשתמר מהם, בזכות הכנסיות הנוצריות השתמר.

עולם שלם נפתח כאן לפני הקוראים: תרגומי מקרא, יצירות המשכתבות ספרים מקראיים, פרשנות יהודית הלניסטית, מגילות קומראן ופיוט, ובכולם מלהטט קיסטר, אמן הרצף בעידן של הפרדות (לכל דבר מומחים אחרים: מומחי נוסח מול פרשנות, ירושלים מול אלכסנדריה, מוקדם מול מאוחר וכולי).

אוסף שקצת חבל שהמלים היווניות הרבות שבספר לא מובאות בתעתיק לאנגלית, כמי קובל בספרים כאלה, שכן מלים רבות – כגון נומוס, הגמון, אסקטון – מוכרות ויכולות היו להוסיף למפגש החי עם הטקסטים.

קיסטר הוא מאסטר בהנדסה לאחור. שיטה קבועה אצלו היא לצטט מדרש מאוחר ואז להראות שהוא בעצם קדום הרבה יותר, שכן רמזים לו (לעתים רמיזים דקים מאוד) מופיעים כבר בספרות בית שני. הוא מזהה את שורשי המסורת על־ידי תימות, ביטויים ופסוקים דומים. כך למשל במגילת אסתר נאמר שא־סתר לא הגידה את עמה ומולדתה "כְּאֲשֶׁר צָוָה עֲלֶיהָ מְרַדְכִי", ונוסף שהיא עשתה את "מְאָמַר מְרַדְכִי". מהו אותו מאמר? בתרגום אסתר הארמי נכתב (בתרגום לע"ב בריית): "שבתות ומועדים היתה שומרת, בימי נידתה היתה זיהרה, ותבשילים ויין של גויים לא היתה טועמת". ובכן חשבתם שמרדכי ואסתר היו מתבוללים (כפי שמי רמזים שמותיהם האליליים)? חישבו שוב. אבל התרגום הארמי מאוחר. ממתי על־כן מסורת זו? מתי נהפכה אסתר ל"דוסית"?

בתלמוד הבבלי (מגילה י"ג ע"א) מובאת מחלוקת חכמים מהמאה השלישית בשאלה מה האכיל אחשוורוש את אסתר, זרעונים, מאכל יהודי או שמה קותלי חזיר ממש (על האפשרות האחרונה מעירים התוספות: "חס וחלילה היא לא היתה אוכלת"). האם מדובר על־כן על פירוש שנוגד במאה השלישית? חוקרים אכן זיהו כאן רגישות חז"לית המביקשת לעשות "רביניזציה" של דמויות מקראיות (כפי שיעקב יושב בבית המדרש ודוד

ויליאם בלייק, בהמות ולווייתן, 1824
צילום: Soerfm

המלך נהפך לתלמיד חכמים) ששיאה בתלמוד הבבלי. אך קיסטר מראה שפרשנות דומה מופיעה כבר בתרגום היווני לאסתר שנכתב במאה הראשונה לפנה"ס, שם נאמר "כי כן ציווה עליה מרדכי לירוא את אלוהים ולעשות את מצוותיו".

אותה רגישות "תלמודית" לכאורה מרפיעה כבר באלכסנדריה של ימי הבית השני, והרי גם יהודי אלכסנדריה התלבטו בזהותם וגם הם ביקשו לקרב את הדמויות המקראיות לעולמם, וגם בעולם זה היתה מגילת אסתר חידה בשל העדר האל ממנה ואופיה החצרוני והמחולק־לכאורה. מכאן נלמד שרגישות פרשנית ואידיאיות יכולות לעלות בזמנים ובמקומות שונים ושמסורות המופיעות בחיבורים מאוחרים יכולות לנבוע ממקורות מוקדמים הרבה יותר.

בדוגמאות אלה יוצא קיסטר גם נגד התפישה המאחרת את פרשנות המקרא רק לעולם שבו יש כבר מקרא חתום ופרשנות גלויה, כדרך המדרש החז"לי. תפישה כזו, הוא טוען, מאבדת עולם שלם של התמודדות עם מסורות המקרא ועיוורת לקדמותם של דרכי פרשנות ופולמוסים פרשניים. קיסטר מתעקש לראות המשכיות בין השקפות במקום שהמחקר ראה רק הבדלים, ואף ניגודים, בין אלכסנדריה וירושלים, פילוסופיה ודרשנות וכולי.

חץ הסיבתיות אצלו קבוע: חז"ל אינם מגיבים למקורות העתיקים אף שהם מאוחרים להם במאות שנים. להפך, המקורות העתיקים חושפים את קדמות המסורות החז"ליות. וגם בעניין זה דרכו שונה מדרך המלך המחקרית כיום, הרואה את חץ הסיבתיות לצד השני: מהמקורות הקדומים אל חז"ל המגיבים עליהם. הנה דוגמה: בספר דברים מודגש שהמצוות אינן קשות ליישום, להפך, "כי קרוב אליך הדבר מאד, בפיך ובלבבך לעשותו". והנה גירסתו של פאולוס לפסוק באיגרת אל הרומים (בתרגום מיוונית): "כי אם תודה בפיך שישוע הוא האדון ותאמין בלבבך כי האלוהים הקימו מן המתים או תיוושע". פאולוס מרגיש את העובדה שהקיום האמתי הוא רק בפה ובלב, כלומר שמדובר באמונה ולא במעשים, ואם־כן אין צורך לקיים את התורה. והנה בספרות חז"ל נדרש אותו הפסוק על לימוד תורה ועל תפילה, כלומר הדרשנים מתעקשים שמדובר שם על קיום מצוות ממש ואף אם אלו מצוות שמקיימים בפה.

האם חז"ל מגיבים כאן על פאולוס? לא ולא, טוען קיסטר. חז"ל ממשיכים רגישות פרשנית עתיקה שהתמודדה עם הניסוח החסר הזה, ואכן רגישות זו ניכרת כבר בתרגום השבעים, התרגום היווני לתורה מהמאה השלישית לפנה"ס, שם הנוסח הוא "בפיך ובלבבך ובידך לעשותו", וכך הדבר גם בנוסח מעובד של הפסוק שנמצא במגילה מקומראן. אם־כן, יש כאן לאקונה שפרשנים שונים הכירו בה, מקדמת דנא, וכל אחר ניצל אותה לכיוון אחר.

כל זה חריף מספיק, אך כאן מוסיף קיסטר הערת שוליים קצרה וזה לשונה: "מדרשו של פאולוס מבוסס אפוא על נוסח דומה לנוסח המסורה". במשפט קטן זה טמון אוצר. חוקרים נחלקו אם פאולוס, היהודי שנוגד בתרסוס שבאסיה הקטנה והתחנך בירושלים, נסמך רק על תרגום השבעים ביוונית או גם על נוסח עברי. והנה בהערה קצרה אחת מכריע קיסטר בדיון סבוך זה.

זהו טקסט רחוס מאוד שבו קיי סטר "מתפתה" להוסיף עוד ועוד דוגמאות, מקורות והשוואות כרוחב דעתו ודקדקנותו. הוא נוקט דרכים שונות כדי לא להפריע לשטף: הערות שוליים, הרחבות בסוף וגם הרחבות בפנים בפונט קטן. הספר עולה על גדותיו. כל עמוד כאן הוא מאמר אצל כותבים אחרים.

קיסטר מבקש להבחין בין מסורות משותפות, שמלמדות על רגישויות, פרשניות ואידיאיות דומות, לבין תלות של ממש בין טקסטים. ככל שמסורת משונה יותר ומלאכותית יותר כך גובר הסיכוי שיש זיקה בין הופעותיה השונות. למשל אם נחזור לאסתר ומרדכי, המסורת שמרדכי לקח את אסתר לאשה ולא רק "לבת" כאמור (אסתר ב' ז') עולה בתרגום השבעים ובמדרש. זהו פירוש כה משונה עד שקשה להאמין שנוגד פעמיים באופן בלתי־לגיטימי. אך אין מדובר לדעת קיסטר על השפעה ישירה של תרגום השבעים על המדרש אלא על מסורת פרשנית אחת שהתגלגלה לשני המקורות.

ואכן גיבורות הספר הן המסורות והמקורות השונים הם רק עדייות להן. המסורות מראות לדידו שהגדרות שגרות ורועות כדאי לא להפריע לשטף: הערות שוליים, הרחבות בסוף וגם הרחבות בפנים בפונט קטן. הספר עולה על גדותיו. כל עמוד כאן הוא מאמר אצל כותבים אחרים.

קיסטר מבקש להבחין בין מסורות משותפות, שמלמדות על רגישויות, פרשניות ואידיאיות דומות, לבין תלות של ממש בין טקסטים. ככל שמסורת משונה יותר ומלאכותית יותר כך גובר הסיכוי שיש זיקה בין הופעותיה השונות. למשל אם נחזור לאסתר ומרדכי, המסורת שמרדכי לקח את אסתר לאשה ולא רק "לבת" כאמור (אסתר ב' ז') עולה בתרגום השבעים ובמדרש. זהו פירוש כה משונה עד שקשה להאמין שנוגד פעמיים באופן בלתי־לגיטימי. אך אין מדובר לדעת קיסטר על השפעה ישירה של תרגום השבעים על המדרש אלא על מסורת פרשנית אחת שהתגלגלה לשני המקורות.

ואכן גיבורות הספר הן המסורות והמקורות השונים הם רק עדייות להן. המסורות מראות לדידו שהגדרות שגרות ורועות כדאי לא להפריע לשטף: הערות שוליים, הרחבות בסוף וגם הרחבות בפנים בפונט קטן. הספר עולה על גדותיו. כל עמוד כאן הוא מאמר אצל כותבים אחרים.

קיסטר מבקש להבחין בין מסורות משותפות, שמלמדות על רגישויות, פרשניות ואידיאיות דומות, לבין תלות של ממש בין טקסטים. ככל שמסורת משונה יותר ומלאכותית יותר כך גובר הסיכוי שיש זיקה בין הופעותיה השונות. למשל אם נחזור לאסתר ומרדכי, המסורת שמרדכי לקח את אסתר לאשה ולא רק "לבת" כאמור (אסתר ב' ז') עולה בתרגום השבעים ובמדרש. זהו פירוש כה משונה עד שקשה להאמין שנוגד פעמיים באופן בלתי־לגיטימי. אך אין מדובר לדעת קיסטר על השפעה ישירה של תרגום השבעים על המדרש אלא על מסורת פרשנית אחת שהתגלגלה לשני המקורות.